

3. Výzkum zaměřený na základní oblasti sociální pedagogiky

Jiří Němec, Martina Vodičková

Úvod

Sociální pedagogika se jako svěbytná pedagogická disciplína dostává do povědomí české veřejnosti teprve v druhé polovině devadesátých let dvacátého století, přestože počátky jejího konstituování jsou hlubší a sahají až k začátku století dvacátého, kde se poji se jmény G. A. Lindnera (1828–1887), A. Diesterwega (1790–1866), P. Bartla (1858–1922), P. Bergmana (1862–1946) a dalších. Sociální pedagogika v období první republiky je prezentována především v dílech A. I. Bláhy (1879–1960), St. Velinského (1899–1991) atd. Z té doby jsou známy empirické studie F. Hausera, M. Nečasové-Poubové a J. Schneidera, které studují vliv války na dítě, nebo výzkumy J. Šimy a I. A. Bláhy, jejichž předmětem výzkumu je především rodinné prostředí. Rozvoj oboru po druhé světové válce, stejně jako snaha O. Chlupa (1875–1965) vymezit oblast sociální pedagogiky, byl zmařen změnou režimu po únoru 1948 a nastolením společnosti bez třídních sociálních rozdílů.

Z retrospektivního pohledu je patrné, že mnohá výzkumná témata se opakují, ale jsou doplňována o aktuální sociálně pedagogické fenomény. Badatelé se například přestávají orientovat pouze na děti a mládež a pozornost věnují celému věkovému spektru, též specifickým sociálním skupinám (etnické menšiny, znevýhodněné a ohrožené skupiny ve společnosti, subkultury apod.). Vymezíme-li předmět výzkumu sociální pedagogiky na oblast sociálních interakcí, vlivu vstevnických a neformálních sociálních skupin a prostředí, utváření postojů, hodnotového systému, životního smyslu apod., pak můžeme říct, že se nám otevírá široké a velice zajímavé pole pro výzkum, který se v mnoha ohledech odlišuje od výzkumů realizovaných ve školním prostředí (školní pedagogika). Sociální pedagogika se aktuálně opírá o nemalé spektrum větších výzkumů nebo výzkumných sond realizovaných například v rámci závěrečných bakalářských a diplomových prací studentů, které nám přináší popis, ale též vysvětlení celé řady specifických sociálně pedagogických jevů, a tím rozvíjí danou vědní disciplínu, která si postupně získává svůj respekt mezi ostatními humanitními vědami.

Reflexe východí situace

Období devadesátých let dvacátého století znamenalo pro sociální pedagogiku významnou emancipaci a zevrubnou obsahovou a ideovou proměnu. Obor se s jistými obtížemi nejdříve etabloval jako profesní studijní program na peda-

gogických fakultách, začal být také vyučován jako nedílná součást pregraduální přípravy učitelů a postupně získával svůj respekt také díky absolventům, kteří ho dobře reprezentovali v praxi. Rozvoj byl však patrný také v oblasti výzkumné. D. Knotová (2009) popisuje období následovně: V devadesátých letech vycházely empirické studie, jejichž zájem se soustředil především na životní způsob dětí a mládeže (Kraus, Žumárová, 1998¹), sociálně pedagogickou optikou probíhaly výzkumy prostředí (Knotová, Pádka, Faltyšková 1999), výzkumným sondám byly podrobeny i výchovné instituce (Němec 1998, Klíma 1993) a institucionální výchovná péče (Sekera, 1998). Zajímavé jsou i studie, které se koncem 90. let zaměřovaly především na profil absolventů oboru a jejich profesní kompetence (Kraus 1997 a 1999, Sekot 1997)².

Pokusíme-li se o stručné zhodnocení sociálně pedagogického výzkumu, který byl realizován v posledních patnácti letech, pak musíme uvést, že ve sledovaném období jsou patrná dvě časově odlišná období, která bychom s trochou nadsázky mohli označit za „raná“ – druhá polovina devadesátých let až do roku 2005 a období „nedávné“ od uvedeného roku do současnosti. Období rané jsme se pokusili zhodnotit již dříve v rámci publikované studie (Němec, 2004). K dispozici jsme měli 50 výzkumných statí pocházejících z odborných časopisů Pedagogika, Pedagogická orientace, ale také z konferenčních sborníků (především tradiční konference Socialia a konference České asociace pedagogického výzkumu, popřípadě konferenci dalších), které jsme se pokusili utříditi do šesti tematických oblastí. Předmětem naší zevrubné analýzy bylo také určení metodologického paradigmatu, stejně jako identifikace klíčové výzkumné metody.

Z četnostní analýzy tematických oblastí, pod které jsme zařadili dílčí témata jednotlivých studií, je patrné, že zcela jednoznačně převládá výzkum orientovaný na oblast volného času (19). Druhou příčku obsadila témata vztahující se k problematice hodnot a hodnotové orientace mládeže (11), dále problematika sociálních dovedností (5) a v závěru to byly výzkumy vztahující se k sociálnímu prostředí, profesní přípravě sociálních pedagogů a oblasti sociální patologie (3/4). Je pochopitelné, že jsme se při zařazování jednotlivých výzkumů podle jejich názvu mohli dopustit chyby pramenící z odlišného sémantického vnímání klíčových pojmů, ale ve většině případů se jednalo o názvy srozumitelné a svým určením jednoznačné.

Z metodologické analýzy jednotlivých publikovaných studií je zcela zřejmá převaha kvantitativního přístupu. Autoři se vesměs pokoušejí o ověření (popřípadě hledání) vztahu mezi proměnnými, a ne zcela vhodně k tomu využívají popisné statistiky, v ojedinělých případech statisticky testují své hypotézy na

¹ B. Kraus, M. Žumárová – pětiletý výzkumný záměr „Sociální analýza mládeže ve východočeském regionu“ – 2. dílčí úkol „Životní způsob mládeže“, od roku 1998

² Citováno z habilitační přednášky *Tradiční a současnost sociální pedagogiky* PhDr. Dany Knotové, PhD. z 12. 11. 2009.

příslušné hranici signifikantnosti. Kvalitativní přístup ke zkoumaným jevům je patrný pouze z ojedinelých studií. Zjevným charakteristickým rysem analyzovaných výzkumů byla markantní převaha dotazníkového sberu dat jako stěžejního výzkumného nástroje. V ojedinelých případech byla tato metoda doplněna pozorováním nebo rozhovorem. Tato strategie jistě umožňuje relativně pohodlný způsob sberu dat, ale zároveň předurčuje data především pro jejich kvantitativní zpracování a zkoumané sociální jevy popisuje spíše ze sociologické perspektivy. Kvantitativní interpretace nás pak odvádí od pochopení složitého „sociálního světa člověka“ ve společnosti k často levným konstatováním o procentuálním zastoupení výskytu určitého nepřesně definovaného jevu.

Raně období, jak jsme ho označili, je charakteristické určitou „mírou naivity“ na úkor promyšleného výzkumného designu. Kvantitativně orientované výzkumné studie byly často zpracovány povrchně, a bohužel se často omezovaly na popis obecně známých skutečností (např., že mezi středoškoly jsou rozšířeny „měkče“ drogy na úkor „tvrdých“ apod.).

Pro detailnější tematickou charakteristiku období „nedávného“ zatím postarádáme analytickou studii, která by realizované výzkumy pečlivěji zhodnotila. Na základě znalosti řady textů a analýzy anotací z databáze RIV za období 2007–2009 můžeme konstatovat, že témat se sociálně-pedagogickou dimenzí je mnoho a jejich utřídění je velmi složité, neboť jednotlivé tematické oblasti spolu úzce souvisejí a navzájem se prolínají.

Lze ale konstatovat, že oblast sociálně pedagogického výzkumu je obohacena o relativně novou dimenzi – a to o **vlivy z oboru dramatické výchovy**. Odborné studie s touto tematikou jsou zaměřeny jak na školní výchovu, tak i na mimoškolní výchovné působení pedagogických pracovníků soustředěných se i na sociálně znevýhodněné skupiny mládeže a na děti s poruchami chování³.

Další významnou rovinu výzkumů v sociální pedagogice tvoří **studie zaměřené na multikulturní výchovu a interkulturní realitu**. Tyto práce by se daly rozdělit do dvou podskupin, a to na práce soustředěující se na problematiku romského etnika, sociálně znevýhodněných a výjimečně na problematiku národnostních menšin⁴ a druhou podskupinu tvoří studie zaměřené na otázky sociálně-pedagogického působení na cizince a migranti v České republice⁵. Lze

³ PAVLOVSKÁ M., VOJTOVÁ V. *Dramatická výchova jako komunikační most v procesu prevence a intervence u dětí v riziku poruch chování*. Článek ve sborníku. MU/Pdf. 2008
COUFAL, M. *Dramatická výchova pro žáky se sociálním znevýhodněním*. MU/Pdf. 2007

⁴ MORVAYOVÁ, P. *Aspekty vývoje dětské osobnosti v sociálně vyloučené lokalitě v perspektivě sociální konstrukce reality*. Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem/Pedagogická fakulta. 2008
ŠTĚPÁŘOVÁ, E. *Sociálně-pedagogické faktory ovlivňující edukaci romských dětí*. MU. 2008

⁵ ŠINDELÁŘOVÁ, J. *Sociokulturní aspekty při výuce češtiny arabský mluvících žáků a studentů*. Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem / Pdf. 2007

konstatovat, že podle výstupů z „Rejstříku informací o výsledcích“ se této problematice nejnintenzivněji věnují pracoviště na Masarykově univerzitě v Brně, kde dlouhodobě funguje Kabinet multikulturní výchovy a na Univerzitě Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, kde se nachází Centrum interkulturního vzdělávání.

Další širokou tematickou oblastí je **výchova ve volném čase**. V letech 2007–2009 bylo tomuto tématu věnováno přibližně 27 odborných studií (čílanků a kapitol v odborných publikacích). Téma volného času je soustředěno na všechny věkové kategorie⁶, častěji je volný čas reflektován ve vztahu k preventivním programům a rizikové mládeži⁷.

Životní styl je nedílnou součástí předmětu zájmu oboru sociální pedagogika. Výzkumy a odborné studie, které byly v České republice provedeny, se zabývají zejména kvalitou života různých cílových skupin v kontextu působení sociálního pedagoga. Bez povšimnutí nemůže zůstat ani fakt, že tyto práce jsou často hraničící s tématem prevence sociálně patologických jevů⁸. V oblasti životního stylu lze také asi nejčastěji najít studie týkající se andragogiky a gerontagogiky⁹.

Téma, které v některých případech hraničí s oborem etopedie, ale zároveň je nedílnou součástí sociální pedagogiky, je **problematika sociálních patologií a prevence sociálně patologických jevů**. Studie s touto problematikou jsou soustředěny především na protidrogovou prevenci¹⁰, ale samozřejmě nejsou výjimkou ani témata násilí a agresivity¹¹.

Dále je třeba zmínit dvě marginální tematické oblasti, které jsou ale nedílnou součástí aktuálních problémů sociální pedagogiky a to: **ústavní výchova a environmentální výchova**. Studie z oblasti ústavní výchovy se zaměřují na klima v těchto zařízeních¹² nebo na profesní činnosti pracovníků těchto zařízení¹³. Práce s námětem environmentální výchovy jsou zaměřeny především na rozvoj jedince v kontextu jeho výchovy a životního prostředí¹⁴.

⁶ RABUŠICOVÁ, M. RABUŠIC R. *Dospělí v neformálním vzdělávání*. MU/FF. 2008

⁷ ČECH, T. *Rizikové skupiny dětí a mládeže a možnosti sociální pomoci ve volném čase*. MU/Pdf. 2008

⁸ ŽALOUDJKOVÁ, I. HRUBÁ, D. *Normální je nekurřit*. 3 díl. MU/ Pdf. 2007

⁹ ŠEMBEROVÁ, J. *Seniori v programech a projektech celoživotního vzdělávání na vysokých školách*. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích / Zdravotně sociální fakulta

¹⁰ HAVELKOVÁ, M. *Problematika primární protidrogové prevence*. MU/ Pdf. 2007

¹¹ VAŠUTOVÁ, M. *Děti se specifickými vývojovými poruchami učení a chování a agresivita ve školním prostředí*. Ostravská univerzita/FF. 2007

¹² SEKERA, J. *Klima mezi pedagogickým personálem výchovných ústavů*. Ostravská univerzita/Pdf. 2008

¹³ SEKERA, O. *Profesní činnosti vychovatele zařízení pro výkon ústavní a ochranné výchovy*. Ostravská univerzita/Pdf. 2008

¹⁴ HORKÁ, H. *Rozvoj ekosociální kompetence v sociální pedagogice – možnosti a meze*. MU/Pdf. 2007

Témata, která jsou čistě sociálně pedagogická a neodpovídají žádné z výše uvedených kategorií, jsme zařadili pod kategorii **sociální pedagogika – nezařazené**. Mezi těmito odbornými články a publikacemi lze nalézt studie zabývající se odkazem velkých pedagogických osobností sociální pedagogiky¹⁵, dále jsou zde zařazeny studie zabývající se dětmi a jejich předškolní výchovou¹⁶ a v neposlední řadě nesmíme opomenout texty, které se zabývají praktickým uplatněním sociálního pedagoga v pomáhajících profesích¹⁷.

Máme-li shrnout obecné rysy období posledních pěti let, pak můžeme konstatovat, že:

- Zaznamenáváme rostoucí počet sociálně pedagogických studií a to také u badatelů, kteří se více věnují výzkumu typicky školních procesů. Jakoby se výzkum sociálních interakcí a příbuzná témata stávala moderní. Z posledního období připomeňme například celé monoteoretické první číslo časopisu *Studia pedagogica*¹⁸ z roku 2009 nazvané *Lidé ve škole a jejich vztahy*, které je do jisté míry číslem sociálně pedagogickým.
- Na rozdíl od předcházejícího období se zvyšuje počet kvalitativních studií. Tento jev si dovolueme vysvětlit především prostřednictvím vzrůstajícího počtu odborných publikací věnujících se problematice kvalitativního výzkumu ať už české proveniencí (především Hendl (2005), Švaříček, Šedřová (2007), Miovský (2006) atd.), nebo zahraničních překladů (Morgan (2001), Strauss, Corbinová (1999) atd.)
- Vzrostla kvalitativní úroveň realizovaných výzkumů a prezentovaných výstupů v odborných časopisech. Tuto skutečnost můžeme přičíst přísnějšímu recenznímu posuzování, které se plně zavedlo u některých časopisů v souvislosti se zpřísněním Metodiky pro hodnocení výzkumu a vývoje.
- V neposlední řadě musíme uvést, že se zvýšil počet publikačních příležitostí v odborných recenzovaných časopisech. Nově vznikl časopis *Orbis Scholae* (od roku 2002), *Studia pedagogica* (od roku 1996, původně vycházel jako Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity), *Sociální studia* (od roku 1998) a mnohé další elektronické časopisy.

¹⁵ SEMRÁD, J. ŠKRABAL, M. *Odkaz Komenského sociální pedagogice*. České vysoké učení technické v Praze / Masarykův ústav vyšších studií. 2009

¹⁶ RÝDL, K. *Dítě a dětsví v historickém vývoji*. Univerzita Pardubice/FF. 2008

¹⁷ SOJÁK, P. *Specifické formy rozvoje osobnosti kompetence studentů a pracovníků v pedagogických a pomáhajících profesích*. MU/PdF. 2007

¹⁸ *Studia pedagogica*. Lidé ve škole a jejich vztahy. 2009, roč. 14, č. 1, FF MU, ISSN 1803-7437.

Reflexe výzkumných témat v závěrečných pracích studentů

Reflexe zajímavých témat a sociálně pedagogických fenoménů je také dostupná prostřednictvím výzkumných sond, které studenti realizují v rámci svých bakalářských a magisterských prací. Ročně je na Katedře sociální pedagogiky PdF MU obhájeno přibližně 200 prací. Analýza dílčích témat nám může napovědět, jakými směry se výzkum v oblasti sociální pedagogiky ubírá. Aniž bychom opět vytvářeli detailní analýzu každého tématu, vzhledem k celkovému počtu prací (433 obhájených v letech 2008–2009), by to bylo metodologicky, ale především časově nesmírně náročné, můžeme alespoň provést výčet jednotlivých oblastí, kterým se studenti věnují.

Největší podíl prací je věnován tématům **volného času**. Dílčí práce se zaměřují na analýzu volnočasových aktivit, životního stylu specifických skupin, jejich preventivním významem apod. Neméně závažná témata jsou řešena v oblasti **multikulturní výchovy**. Studenti se zaměřují na problematiku vzdělávání sociálně znevýhodněných skupin (především Romů), významu asistentů pedagoga na základních školách apod. Do této kategorie můžeme též zařadit právě popisující problematiku **uprchlíků a cizinců**, utváření postojů k různým etnickým skupinám apod. Velice frekventovaná jsou témata z oblasti **sociální patologie**. Studenti řeší zneužívání návykových látek, záškoláctví, šikanu ve škole, ale i problémy v rámci pracovních vztahů (mobbing a bossing), závislost na hracích automatech, domácí násilí, zneužívání dětí apod. Postupně se také zvyšuje počet prací z oblasti **gerontagogiky**. Práce, které se mnohdy pohybují na pomezí sociální práce a sociální pedagogiky, často originálním způsobem řeší problematiku práce se staršími lidmi např. v domech důchodců, ale stranou nezůstávají témata analyzující celý sociální systém a jeho dopad na danou cílovou skupinu. Výjimkou nejsou ani výzkumy směřující více do oblasti **sociální práce**. Především problematika nezaměstnanosti a dlouhodobé nezaměstnatelnosti, návrat matek na trh práce po mateřské dovolené, ale též např. i bezdomovectví prohlubují tuto oblast. Další tematicky zaměřenou kategorií bychom mohli vytvořit z prací, které se systematicky věnují určitým specifickým **sociálním skupinám**, jako jsou např. již zmíněné etnické menšiny, ale též různé **subkultury** dětí a mládeže, též ohrožené skupiny, např. týrané ženy apod. Významnou kategorií pak tvoří skupina prací, ve kterých se studenti věnují **edukativním strategiím, metodám nebo technickým rozvoje osobnosti**. Ojedinelé nejsou práce řešící např. význam **dramatické výchovy**, metody **zážitkové pedagogiky**, aktivizace, různých výchovných forem, např. specifických kurzů a táborů atd.

Výčet témat jistě není úplný, pokusili jsme se o kategorizaci těch dominantních. Dobře jsou hodnoceny především práce, které jsou schopny přesně a užce vymezit sledovaný jev a rozkrýt ho prostřednictvím promyšlených metodologických postupů. Právě proto jsou studenti vedeni k neustálému zdokonalování

v oblasti metodologie sociální pedagogiky, protože „umění zkoumat“ nám umožňuje „nezprostředkovaně poznávat“ sociálně pedagogickou realitu. To je také jed-
na z kompetencí, kterou by měli studenti prokázat na konci svého studia. Popis
následujících oblastí, „výzkumů zaměřených na ...“ umožní odborné veřejnosti
vytvořit si obrázek o oblastech výzkumů v sociální pedagogice, ale též napomůže
studentům dobře se v nich orientovat a neztratit se.
